

فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال هفتم، شماره چهارم (پیاپی ۲۶)، زمستان ۱۳۹۷

شاپای چاپی ۲۳۲۲-۲۱۳۱ شاپای الکترونیکی ۴۷۶X-۲۵۸۸

<http://serd.khu.ac.ir>

صفحات ۲۰-۱

جایگاه و اهمیت مبادلات مرزی در تحولات فضایی ناحیه‌ی روستایی شهرستان گناوه

ساره کفائی؛ دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

عباس سعیدی^۱؛ استاد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه شهیدبهشتی، تهران، ایران.

فرهاد عزیزپور؛ دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

وحید ریاحی؛ دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

پذیرش نهایی: ۱۳۹۷/۰۸/۰۵

دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۴/۰۷

چکیده

ماهیت و دامنه فعالیت‌های اقتصادی پیوسته زمینه‌ساز دگرگونی فضایی نظام‌های سکونتگاهی بوده است. در همین ارتباط، مبادلات مرزی در تحول فضایی سکونتگاه‌های ساحلی و مرزی از اهمیت خاصی برخوردار است. ناحیه گناوه (استان بوشهر) واقع در حاشیه خلیج فارس، از نظر ساختار طبیعی، جلگه‌ای خشک و بیابانی است که با محدودیت منابع طبیعی آب و خاک روبرو است. این ناحیه افزون بر ۵۲ سکونتگاه روستایی، دارای ۲ کانون شهری است. روستاهای ناحیه، با دسترسی به منابع محدود آب، در مجاورت راه‌های ارتباطی و یا در حاشیه/ لبه خور یا پناهگاه طبیعی، در مجاورت دریا استقرار یافته‌اند. از این رو، مبادلات مرزی در این ناحیه برای دوام و پایداری روستاها نه تنها از اهمیت ویژه برخوردار است، بلکه در روند زمانی، زمینه‌ساز تحولات فضایی در این روستاها شده است. این مقاله در نظر دارد، ضمن بررسی سازوکارهای حاکم بر مبادلات مرزی، نقش و اهمیت آن را در دگرگونی فضایی روستاهای ناحیه مورد شناسایی و تحلیل قرار دهد. دوره مطالعه ۱۳۵۵ - ۱۳۹۵ بوده است. روش پژوهش کیفی بوده، برای جمع آوری داده‌های کمی از پرسش نامه در سطح ۳۵۰ سرپرست خانوار و داده‌های کیفی از مصاحبه‌های نیمه ساختمند با ۷۰ نفر از ساکنان روستاها، اعضای شوراها و دهیاری‌های روستاها استفاده شده است. تحلیل داده‌ها نیز بر مبنای روش استدلال منطقی در چهارچوب مقوله‌بندی یافته‌ها صورت پذیرفته است. نتیجه پژوهش بیانگر روند تحول نامطلوب این ناحیه روستایی، نابرابری فضایی و عدم تعادل در توزیع جمعیت و فعالیت در سطح روستاهاست.

واژگان کلیدی: روستاهای مرزی، مبادلات مرزی، تحول فضایی، پوشش ساختاری - کارکردی، شهرستان گناوه.

^۱ این مقاله مستخرج از رساله دکتری با عنوان: تحول فضائی و ناپایداری توسعه در ناحیه روستایی گناوه (استان بوشهر) با تأکید بر مبادلات مرزی در دانشگاه خوارزمی تهران است.

(۱) مقدمه

ویژگی‌های خاص زندگی گروه‌های انسانی و خصوصیات معین محیطی، مجموعه‌ای پویا و مبتنی بر کنش متقابل به وجود می‌آورد که در گذر زمان تغییر می‌پذیرد (سعیدی، ۱۳۷۷: ۳). هرچند تغییر چهره‌ی فضا یا چشم‌انداز امری اجتناب‌ناپذیر است (سعیدی، ۱۳۷۷: ۶ و ۱۵)، اما سرعت تحولات فضاها و جغرافیایی به ویژه فضاها و روستایی در سرتاسر جهان در سده‌های اخیر و به تبع آن در کشورمان ایران، منجر به بروز شکل جدیدی از تحولات شده، به‌طوری که بسیاری از روستاها متروکه، پاره‌ای با کاهش شدید جمعیت در آستانه تخلیه و فروپاشی و برخی نیز با تراکم جمعیت در معرض نارسائی‌های اقتصادی، خدماتی و اجتماعی قرار گرفته‌اند. به موازات این تغییرات ساختاری، تغییرات کارکردی روستاها را موجب شده که بازتاب فضایی این روند به صورت در حاشیه قرار گرفتن بخش کشاورزی در روستاها و مهاجرت بخشی از نیروی کار روستایی به شهر متجلی می‌شود (مطیعی لنگرودی و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۰). از آن جایی که این تغییر و تحولات، تأثیر شایان توجهی بر انتخاب‌ها و تصمیم‌گیری‌های روستائیان (سکونت‌گزینی در روستا، سرمایه‌گذاری و غیره) دارد، درک نحوه‌ی تحول‌پذیری روستاها و عوامل و نیروهای مؤثر بر آن، می‌تواند در ارائه سیاست‌ها و راهبردهای توسعه‌ی فضایی حائز اهمیت فراوان باشد. این مسئله سبب شده است تا تحولات فضاها و روستایی در مناطق مختلف جهان از جمله مناطق مرزی که معمولاً از نوعی خاص از پویای اجتماعی و توسعه و تحول تاریخی برخوردار بوده‌اند (Baud and schendel, 1997: 211 - 212) دستمایه مطالعه‌ی بسیاری از پژوهشگران به ویژه در عرصه جغرافیا باشد.

شهرستان گناوه از جمله مناطق مرزی (ساحلی) در کشور است که انجام مبادلات مرزی در آن از سابقه‌ای طولانی و ریشه‌دار برخوردار است. محدوده‌ی این فعالیت، عمدتاً کشورهای حاشیه خلیج فارس بوده و ساز و کار شکل‌دهی آن بر مبنای توافقات و تفاهات محلی و منطقه‌ای تحت نظارت حکومت مرکزی بوده است. این روند، در یک صد سال اخیر، با دخالت و نظارت فزاینده حاکمیت مرکزی در چهارچوب برنامه‌ها و طرح‌های ملی از جمله به رسمیت شناختن کالای ملوانی، تاسیس بازارچه مرزی، تجارت ملوانی و .. منجر به تغییراتی بنیادی در اشکال محتوایی و صوری این فعالیت اقتصادی شده است. چنان که مستندات موجود نشان می‌دهد (مطابق با رویکرد ارتباط نظام‌وار پدیده‌ها و اجزاء در نظام‌های مکانی - فضایی)، دامنه‌ی این تغییرات، از محدوده وقوع فراتر رفته، سایر اجزاء ساختاری - کارکردی این نظام را در نور دیده است. چنان که آمار نشان می‌دهد، در دهه‌های گذشته به‌طور متوالی از جمعیت روستایی کاسته - از ۵۴ درصد در سال ۱۳۵۵ به ۲۲ درصد در سال ۱۳۹۵ - و بر جمعیت شهری افزوده شده است. علاوه بر این، توزیع جمعیت در سطح محدوده نیز متحول شده، بسیاری از روستاها با کاهش جمعیت و برخی با افزایش جمعیت روبرو شده‌اند. علاوه بر تغییر در توزیع و ترکیب

جمعیت، وضعیت سرمایه گذاری و اشتغال، تولیدات روستایی و روابط بین سکونتگاه ها نیز تغییر یافته است. این روند تحول، هر چند ریشه در وقوع رخدادهایی چون کشف نفت و عملیات عمرانی شرکت نفت (دهه های آغازین ۱۳۰۰) در شهر گناوه و برخی روستاها، برچیده شدن نظام مدیریت سنتی مشهور به خانخانی در محدوده (دهه ۳۰)، انجام اصلاحات ارضی (دهه ۴۰) و ارتقاء بخش گناوه به شهرستان گناوه (دهه ۵۰) در نیمه اول سده حاضر دارد، اما بازتاب فضایی این رویدادها در چهل سال گذشته به گونه ای چشمگیر تحت تأثیر برآیند شرایط مساعدتر فعالیت و سکونت در شهر گناوه و جذب سرمایه گذاری در بخش خدمات تجاری- دریایی قرار گرفته است (وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۸۶: ۲؛ فرمانداری گناوه، ۱۳۹۲: ۱۰۷). مسئله ای قابل توجه که در این پژوهش ضمن تشریح تحولات صورت پذیرفته در ناحیه روستایی، به تبیین نقش و جایگاه مبادلات مرزی در این تحولات و دگرگونی ها پرداخته خواهد شد.

۲) مبانی نظری

پژوهش حاضر به لحاظ نظری بر پایه پارادایم فضایی استوار شده است. این پارادایم در سیر تحولی خود، اکنون مبتنی بر رهیافت هایی است که برنامه ریزی را به منظور ساماندهی فضایی با توجه به نیازهای بنیادین جوامع انسانی و دستیابی به توسعه پایدار دنبال می کند. از جمله این رویکردها، رویکرد پویش ساختاری - کارکردی است که به عنوان رویکردی راهبردی برای ساماندهی فضا در سطوح و مقیاس های مختلف (سعیدی، ۱۳۹۱: ۱) پیشنهاد شده است. در این رویکرد، شهرها، روستاها و ... به مثابه نظام های جغرافیایی یا نظام های فضایی - مکانی مورد مطالعه قرار می گیرند که خود، انواع ساختارها (ساختار محیطی، ساختار اجتماعی ...) و کارکردها (کارکرد محیطی، کارکرد اجتماعی و ...) را در بر می گیرند. ساختار فضایی شامل ابعاد بستر ساز روابط و مناسبات اجتماعی - اقتصادی دو دسته از بسترها را در بر می گیرد؛ بستر محیطی - اکولوژیک و بستر اجتماعی - اقتصادی. در مقابل کارکرد فضایی مجموعه فعالیت ها و روابط حاکم بر آن ها را شامل می شود که به واسطه ساختارهای موجود امکان تحقق می یابند. بدین ترتیب میان ساختار و کارکرد ارتباطی تنگاتنگ وجود دارد (سعیدی، ۱۳۹۰: ۱۲ - ۹) که مجموعه حاصل از آن قابلیت های نظام را نمایندگی کرده، تحقق پذیر می سازد. بدین سان می توان دریافت که کلیت نظام فضایی، در محیط خود در تعاملی چندبعدی و بسیار پیچیده بین اجزای گوناگون محیطی - اکولوژیک و اجتماعی - اقتصادی قرار دارد که در نتیجه آن با نوعی پویایی در گذر زمان پیوسته در معرض تغییر قرار دارد (سعیدی، ۱۳۹۱: ۱۰ - ۱۲) با عنایت به پیوستگی ساختاری - کارکردی نظام های مکانی - فضایی می توان انتظار داشت که تغییر و دگرگونی در یک جزء از اجزای ساختاری یا کارکردی یک نظام، بر پایه ارتباط نظاموار، ممکن است به سایر اجزاء نظام انتقال یافته و

زمینه تغییر و دگرگونی کل نظام را فراهم آورد. این گونه اثرگذاری قاعداً به نقش و جایگاه آن جزء در کلیت نظام، اعم از جزء ساختاری یا کارکردی به شرایط زمانی بستگی دارد (سعیدی، ۱۳۹۰: ۱۲-۱۴). شناخت دگرگونی‌های هر نظام که ناظر بر دامنه‌ی پویای ساختاری - کارکردی آن است، با توجه به اصول و قانونمندی‌های حاکم بر پویای ساختار - کارکردی و هم‌راستا با اهداف اصلی برنامه‌ریزی فضایی می‌تواند منجر به اصلاح ساختارهای فضایی، انتظام مکانی - فضایی فعالیت‌های مختلف اجتماعی - اقتصادی در سطوح مختلف سرزمین و نظم بخشی به روابط و کارکردهای فضایی شود (سعیدی، ۱۳۹۱: ۱۳).

پیشینه‌ی موجود در زمینه تحولات فضایی مناطق مرزی در بر گیرنده مواردی از این قبیل است: رحمانی فضلی و سعیدی (۱۳۹۴) با بررسی اهمیت و جایگاه عرصه‌های سکونتگاهی مناطق مرزی بر پیوستگی توسعه و امنیت در این مناطق تأکید ورزیده، با تبیین کارکرد سکونتگاه‌های مرزی، عدم توجه به الزامات رشد و توسعه‌ی عرصه‌های روستایی این مناطق را دلیل عمده‌ی دوگانگی رشد و توسعه‌ی فضایی در غیاب رویکردی مبتنی بر رشد و توسعه‌ی پیوسته و توأمان شهری - روستایی دانسته‌اند. سعیدی و رضائی (۱۳۹۴) با بررسی تحول فضایی سکونتگاه‌های انسانی ناحیه‌ی بانه به این نتیجه رسیده‌اند که تعاملات مرزی با تغییر جریان‌های فضایی، دگرگونی در بافت سکونتگاه‌ها و تحول در فرصت‌های اشتغال و کسب درآمد، منجر به تغییر رفتار اجتماعی - اقتصادی مرزنشینان شده است. مزینی (۱۳۸۹) با بررسی نقش و جایگاه بازارچه مرزی در توسعه فضایی - کالبدی شهر گناوه، نشان داده است بازارچه مرزی با جذب سرمایه‌گذاری‌ها و ایجاد فرصت‌های شغلی، ساختار اشتغال سنتی را دگرگون کرده، باعث تقویت صنعت توریسم، افزایش مهاجرت و در نهایت توسعه فضایی - کالبدی شهر شده است. در مطالعات خارجی نیز جونز و وایلد (۱۹۹۴) با بررسی تغییرات ساختاری - فضایی مرزهای پیشین آلمان، مرزها را با گسست فضاهایی که به یکدیگر متصل هستند، باعث حاشیه‌ای شدن این مناطق و در نهایت توسعه نیافتگی آن‌ها دانسته‌اند. بارسینک (۲۰۰۱) دلیل تغییر و افزایش عملکرد شهرهای مرزی را تماس‌های حاصل از عبور از مرز و همکاری در سطح محلی دانسته، وجود این شهرها را حاصل تقسیم شدن از یک شهر واحد می‌داند. وی با ذکر نمونه‌هایی از زوج شهرها در اروپا و آمریکای شمالی، هر چند معتقد به نام شهر مرزی به عنوان بهترین نام در حال حاضر برای این شهرها که دارای سابقه ملی متفاوت هستند است، اما ظهور وجود حقیقی "شهرهای دو ملیتی" را در آینده‌ی دور نتیجه‌ای قابل توجه می‌داند. تاک (۲۰۰۷) نیز با مطالعه‌ی بنادر جنوب غربی انگلستان، رشد پسرانه‌های این بنادر را در نتیجه تخصصی شدن کارکردها و فعالیت‌های آنان در زمینه‌های گوناگون تجاری و غیره دانسته است.

۳) روش تحقیق

پژوهش بنا به هدف کاربردی و به لحاظ ماهیت و مبتنی بر دیدگاه حاکم بر آن (پویش ساختاری - کارکردی)، در چهارچوب پارادایم تفسیری و به شیوه کیفی انجام شده است. جامعه آماری ۵۲ آبادی شهرستان گناوه، مشتمل بر ۶۳۶۳ خانوار روستایی است. حجم نمونه، بر اساس پراکنش در محدوده ی مورد مطالعه، طبقه بندی جمعیتی و مسافت تا شهر گناوه، ۲۰ آبادی (۳۸۸۸ خانوار) را شامل شده و ۳۵۰ خانوار نیز مطابق با فرمول کوکران (سطح خطای ۵/۰) به شیوه ی نمونه گیری احتمالی ساده، نمونه آماری خانوار را تشکیل داده اند. برای گردآوری داده های کمی، از پرسش نامه در سطح ۳۵۰ خانوار استفاده شده، علاوه بر آن از منابع دست اول (داده های اولیه) حاصل از مصاحبه های عمیق و منابع دست دوم (داده های ثانویه) شامل اسناد، گزارشات سازمانی و غیره نیز استفاده شده است. مشارکت کنندگان جامعه محلی برای مصاحبه شامل ۷۰ نفر از ساکنان روستاهای مورد مطالعه، مهاجران ساکن در شهر گناوه از روستاهای شهرستان، مالکان و کارکنان شناورهای باری (ناخدا، ملوان و ...)، بازاریان و مغازه داران شهر گناوه، مدیران و کارشناسان شاغل در دستگاههای دولتی، مدیران و کارکنان نهادهای مردمی بوده اند. در گروه های نامبرده، شیوه نمونه گیری، هدفمند بوده،

یعنی با افرادی که در زمینه موضوع مورد بررسی دارای اطلاعات و شناخت نسبتا کافی بوده اند، مصاحبه صورت پذیرفته است. تحلیل داده ها نیز با روش تحلیل منطقی در چهارچوب مقوله بندی یافته ها انجام شده است. حوزه میدانی پژوهش، ناحیه روستایی شهرستان گناوه مشتمل بر ۵۲ سکونتگاه روستایی است. این شهرستان با ۲۰۸۲/۸۴ کیلومتر مربع مساحت، ۹/۰۳ درصد از کل مساحت استان بوشهر را بخود اختصاص داده است. شهرستان دیلم در سمت شمال، شهرستان بوشهر و دشتستان در سمت جنوب، خلیج فارس در سمت مغرب و استان کهگیلویه و بویر احمد در مشرق این شهرستان قرار دارد (سازمان مدیریت و برنامه ریزی بوشهر، ۱۳۸۶: ۲۳). این شهرستان مشتمل بر ۱۰۲۳۳۸ نفر جمعیت (۷۸ درصد شهری، ۲۲ درصد روستایی) است که در دو بخش مرکزی و ریگ تمرکز یافته اند. دهستان های حیات داوود (بخش مرکزی) و رودحله (بخش ریگ) به مرکزیت محمد صالحی و چهار روستایی نیز ۵۲ سکونتگاه روستایی را پوشش می دهند.

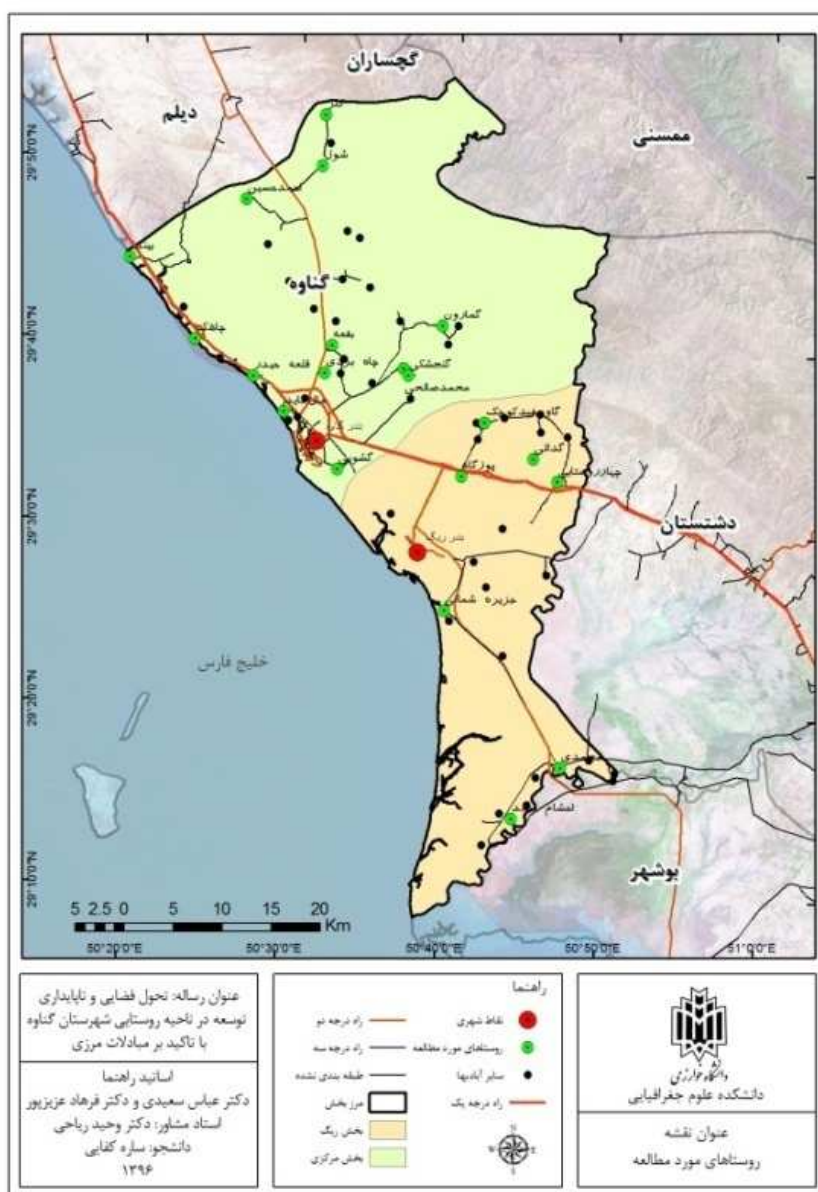
شهرستان گناوه در استان بوشهر، با بیش از ۱۱۰ کیلومتر مرز آبی (فرمانداری گناوه، ۱۳۹۲: ۲) و بهره مندی از موقعیت مناسب جغرافیایی - برخورداری از خورها یا خلیج های کوچک برای پهلوگیری کشتی ها، وجود بازارهای محلی و ... از دیرباز مراوداتی را در زمینه تجارت کالا با بنادر جنوبی داخل کشور (بوشهر، آبادان، بندر عباس) و کشورهای حاشیه جنوبی خلیج فارس صورت داده است (حسینی فسایی، ۱۳۸۸: ۲۲؛ وثوقی، ۱۳۸۴: ۳۳۲؛ زنگنه، ۱۳۸۰: ۱۴۹). مبادرت به این نوع مراودات که با کشتی

(لنج) در خلیج فارس صورت می گیرد، در یک صد سال اخیر با سیاست های دولت مبنی بر ساماندهی مبادلات مرزی و تصویب قوانین و مقررات متعدد، افزایش چشمگیر یافته است. این فعالیت اقتصادی اکنون برای فعالان اقتصادی این منطقه مرزنشین، با عنوان " تجارت ملوانی " (وزارت بازرگانی، ۱۳۸۸: ۱) رسمیت یافته است. هم اکنون (۱۳۹۷)، ۱۰۰۰ فروند موتور لنج، از بندرهای گناوه و ریگ، امر صادرات و واردات کالا را بر عهده داشته، بیش از ۳۶ هزار کارت ملوانی نیز تاکنون برای ساکنان این منطقه که جزء مناطق مرزی کشور محسوب می شود، صادر شده است. " تجارت ملوانی "، از مزیت جانبی " کالای ملوانی " که در گویش محلی به آن " ته لنجی " گفته می شود برخوردار است. کالای ملوانی در اصل اضافه باری است که به صورت قانونی به منظور کمک به خدمه لنج در ازای انجام کار پر مشقت دریایی تعلق می گیرد و از مزایای معافیت در پرداخت عوارض و ترخیص بدون تشریفات گمرکی برخوردار است. میزان این کالا که در گذشته به یک یا دو گونی جنس وارداتی (با اقلام تعریف شده) محدود می شده، اکنون به چند برابر و بعضاً تا ۳۰ ماشین سایپا - واحد محاوره ای اندازه گیری این کالا در بندر گناوه- افزایش یافته است. وجود این مزیت با بکارگیری تکنولوژی در انجام مبادلات مرزی (مسافرت هوایی، خرید و فروش اینترنتی کالا و ...) در دهه های اخیر، زمینه ساز تحولاتی چشمگیر در سطح ناحیه مورد مطالعه شده است.

جدول شماره (۱) تبادلات مرزی در شهرستان گناوه

کالاهای وارداتی	کالاهای صادراتی	مبدأ کالاها	میزان صادرات (تن)	میزان واردات با احتساب کالای ملوانی (تن)
خودرو، قطعات ماشین، مواد آرایشی و بهداشتی، لوازم خانگی و ...	دام زنده، مواد معدنی، اشیاء سرامیکی، صنایع دستی و ...	دبی، چین، ترکیه، تایلند و ...	۲۰۴۲۶	۶۴۴۹۵

مأخذ: سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان بوشهر (۱۳۹۴: ۵۶ - ۵۹)

شکل شماره (۱) محدوده مورد مطالعه در استان بوشهر

۴ یافته‌های تحقیق

نتایج بررسی ها و مطالعات اسنادی و پیمایشی حاکی از تحول فضایی ناحیه روستایی گناوه در ابعاد مختلف محیطی - اکولوژیک و اجتماعی - اقتصادی متأثر از مبادلات مرزی است. هر چند بر پایه مبنای نظری پژوهش، شناخت تحولات فضایی شهرستان گناوه به مثابه یک نظام فضایی در چهارچوبی سیستمی و نظاموار، صورت پذیرفته است، اما برای سهولت بررسی، یافته ها، به تفکیک ابعاد، ارائه می شود:

۴-۱) تحولات محیطی - اکولوژیک

الگوی سکونت گزینی روستایی بیش از هر چیز، متأثر از عوامل محیطی - اکولوژیک است، تا جایی که استقرار سکونتگاه های انسانی و تحقق کارکردی آن ها، بدون تسلط بر فضای جغرافیایی و امکانات و منابع آن امکان پذیر نیست (سلیمانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۱۶). شهرستان گناوه، به لحاظ ساختار طبیعی جلگه ای خشک و بیابانی است که به دلیل محدودیت منابع از جمله کمبود آب سطحی و شوری عمومی خاک (سازمان راه و شهرسازی استان بوشهر، ۱۳۸۲: ۴)، شکل گیری و استقرار سکونتگاه ها در ارتباط و پیوستگی با عواملی از قبیل دسترسی به سفره های کوچک آب زیرزمینی، برخورداری از خور یا پناهگاه طبیعی برای صیادی و تجارت در مجاورت دریا، مجاورت با راه های ارتباطی به ویژه با شهرهای خارج از ناحیه و... بوده است. مبتنی بر این شرایط، ۵۴ آبادی (۵۲ سکونتگاه روستایی و ۲ سکونتگاه شهری)، در این محدوده شکل گرفته است. پراکنش فضایی سکونتگاه ها، بیانگر استقرار آن ها به صورت خوشه های سکونتگاهی در دسته های زیر است:

۱ - سکونتگاه های ساحلی (غرب، شمال غرب و جنوب غرب محدوده): شامل ۱۱ سکونتگاه روستایی و ۲ سکونتگاه شهری.

۲ - سکونتگاه های برخورداری از منابع آب سطحی (جنوب ناحیه) مشتمل بر ۷ سکونتگاه مشهور به رود حله شمالی.

۳ - سکونتگاه های واقع در حاشیه مسیر ارتباطی برازجان و گناوه، شامل ۹ سکونتگاه روستایی.

۴ - سکونتگاه های برخورداری از اراضی کشاورزی و مرتعی در شمال و شرق محدوده شامل ۲۵ سکونتگاه روستایی.

به دلیل شرایط نامساعد طبیعی از جمله زه گرفتگی زمین، شیب زیاد و شوری بالای خاک، ناحیه ساحلی تا ابتدای دوره، جمعیتی کمتر از ۳۰ درصد داشته که در پایان دوره به لحاظ مجاورت بسیاری از روستاهای این عرصه با شهر گناوه و هم چنین بهره برداری گسترده از منابع آبی و صیادی در دریای خلیج فارس، در پایان دوره، جمعیتی بالغ بر ۶۰ درصد را در بر گرفته است. تغییرات شبکه های ارتباطی نیز بر تحولات روستاها مؤثر واقع شده، به طوری که روستای چهار روستایی در شرق محدوده که مرکزیت دهستان را نیز داراست، با فاصله گرفتن از جاده برازجان - دیلم در معرض کاهش جمعیت و ضعف کارکرد خدماتی قرار گرفته است.

اثرات زیست - محیطی افزایش جمعیت، کاهش منابع آب زیر زمینی را در اثر حفر بی رویه چاه های نیمه عمیق در پی داشته، علاوه بر آن به کاهش کیفیت خاک به دلیل ساخت و سازهای بی رویه و آغشته شدن خاک به نخاله های ساختمانی در روستاهای مجاور شهر گناوه دامن زده است. هجومی زباله ها و زائده های کالاهای وارداتی به ویژه در روستاهای هدف گردشگری (جزیره شمالی، مال قائد و قلعه حیدر) منجر به خلق چشم اندازهایی بسیار نامطلوب شده است. تمرکز کارگاه های بلوک زنی، مصالح ساختمانی و ... در پیرامون شهر گناوه و در مجاورت روستاها، در هم ریختگی فضای روستایی را در

پی داشته است. بنا به اظهار ۵۶ درصد از پرسش شوندگان، با گسترش مبادلات مرزی، ورود تاجران و گردشگران، زمینه ساز شرایط نامطلوب زیست - محیطی برای روستاهای پیرامونی شهر گناوه شده است.

۴-۲) تحولات جمعیتی و اجتماعی

شهرستان گناوه مطابق با سرشماری ۱۳۵۵، با ۱۸۰۶۶ نفر دارای ۵۴ درصد جمعیت روستایی و ۴۶ درصد جمعیت شهری بوده، که این رقم به ۲۴ درصد در سال های ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵، ۲۳ درصد در سال ۱۳۸۵ و ۲۲ درصد در سال ۱۳۹۵ کاهش یافته است. در مقابل، جمعیت شهری با رشدی چشمگیر به ۷۸ درصد افزایش یافته، شهر گناوه با تمرکز ۷۲ درصد جمعیت (نرخ رشد ۶/۹ درصد در فاصله سال های ۴۵ تا ۸۵)، در فاصله ای چشمگیر با شهر بندر ریگ (دومین شهر محدوده) در رده نخست جمعیتی در سلسله مراتب نظام شهری قرار گرفته است. بررسی روند رشد جمعیتی روستاها نشان می دهد که کاهش جمعیت در تمامی روستاها عمومیت نداشته، در حالی که جمعیت ۳۲ روستا کاهش یافته، ۲۰ روستا با افزایش جمعیت مواجه شده اند. هم چنین دقت در موقعیت مکانی روستاها بیانگر آن است که عمدتاً روستاهای در معرض افزایش جمعیت در اطراف شهر گناوه و روستاهای در معرض کاهش، در مسافت های دورتر واقع شده اند. تحلیل روند کاهش جمعیت، با توجه به این که هیچ تبدیلی در وضعیت روستاها صورت نگرفته است، بیانگر مهاجرت فزاینده افراد و گروه های انسانی از روستاها به شهر گناوه است که طی دهه های اخیر بنا به دلایل متعدد که عمده ترین آن ها انجام فعالیت های اقتصادی به ویژه در بخش مبادلات مرزی بوده، صورت گرفته است.

چنان که تحلیل جریان های فضایی گروه های انسانی نشان می دهد مهاجرت افراد و گروه های انسانی به ۳ شکل روستایی - شهری، شهری - روستایی و روستا به روستا در این ناحیه دیده می شود. مبتنی بر داده های جدول ۲، بیش ترین جریان افراد و گروه های انسانی از نوع روستا - شهری و از تمامی روستاها به شهر گناوه به دو شکل مهاجرت دائم و موقت (روزانه) دیده می شود:

الف) مهاجرت دائم: با فروپاشی نظام ارباب - رعیتی حاکم بر محدوده، از دهه ۱۳۴۰ به بعد، مهاجرت دائم به دو دلیل از تمامی آبادی ها شدت یافته است: ۱- از بین رفتن موانع مهاجرت با تغییر ساختار حاکمیت در روستا ۲ - بیکاری گسترده در نتیجه ضعف بنیان اقتصادی. در روستاهای مورد مطالعه به استثنای ۵ روستای مال قائد، گشویی، چاه بردی، پوزگاه و قلعه حیدرکه مهاجرپذیری غلبه دارد، در سایر روستاها مهاجر فرستی غالب است. مقصد مهاجران نیز در مرحله اول شهرگناوه و روستاهای مجاور آن (مال قائد، گشویی، چاه بردی محمد صالحی و قلعه حیدر) و در مرحله دوم شهر بندر ریگ (در مقیاس اندک) اظهار شده است. بیش ترین میزان مهاجر فرستی نیز در ۱۰ سال گذشته

متعلق به روستاهای چهار روستایی، کلر، شول، گمارون و محمدی بوده که در فاصله ی بالای ۱۵ کیلومتر تا شهر گناوه قرار دارند. ب) مهاجرت موقت: مهاجرت موقت و روزانه بین تمامی روستاها با شهرهای گناوه و سپس بندر ریگ به منظور بهره مندی از انواع خدمات (آموزشی، اداری و ...) دیده می شود. از مجموع ۳۵۰ نفر از پرسش شوندگان، ۱۸۰ نفر، روزانه برای امور مختلف به شهر گناوه مراجعه می کنند. هر چند، روستاهای مال قائد، چاه بردی و محمد صالحی در مجاورت بندر گناوه و روستاهای چهار روستایی و شول در جنوب و شمال محدوده با برخورداری از دبیرستان و مرکز بهداشتی - درمانی و ...، روستاهای مجاور را تا اندازه ای پوشش می دهند، اما در دهه های گذشته به طور متوالی از موقعیت کارکردی روستاهای دورتر به دلیل کاهش جمعیت و به تبع آن کاهش امکانات و خدمات عمومی کاسته شده است. جریان مهاجرت روزانه و موقت افراد کاملاً بر عکس مهاجرت دائم در سطح ناحیه است. بدین صورت که هر چه فاصله ی روستاها از بندر گناوه بیش تر می شود مهاجرت موقت کمتر و هر چه فاصله کمتر می شود مهاجرت روزانه افزایش می یابد. به طوری که، بیش ترین میزان مهاجرت روزانه به ترتیب مربوط به روستاهای گشوئی، مال قائد، محمد صالحی، چاه بردی، قلعه حیدر و پوزگاه و کمترین جابجایی نیز مربوط به روستاهای محمدی، کلر، چهار روستایی و شول است. نکته شایان ذکر این که در دو دهه ی اخیر، مهاجرت شهری - روستایی (شهرگزیزی) از بندر گناوه به روستاهای پیرامون در خانوارهای با اصالت گناوه ای به دلیل افزایش قیمت زمین و گرانی مسکن، شدت یافته است.

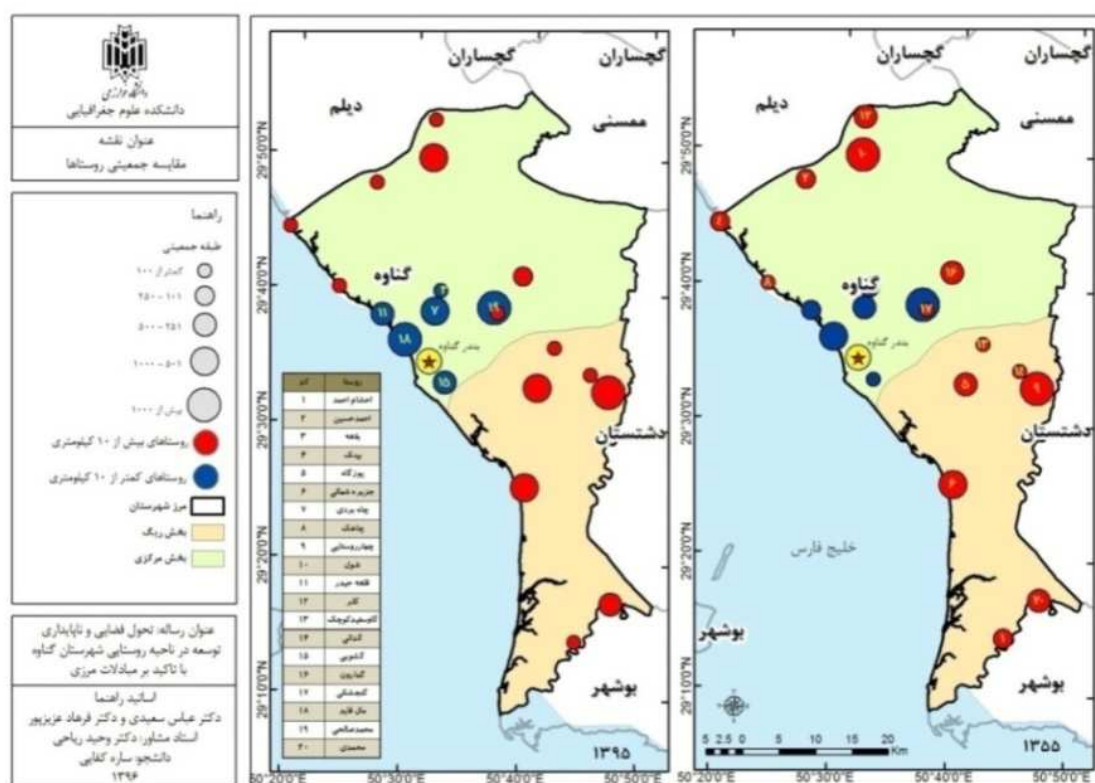
جدول شماره (۲) جمعیت، نرخ رشد و جریان های جمعیتی در روستاهای نمونه شهرستان گناوه

آبادی	فاصله تا شهر گناوه	جمعیت ۱۳۵۵	جمعیت ۱۳۹۵	نرخ رشد	رتبه مهاجر فرستی	رتبه مهاجر پذیری	مهاجر فرستی و مسیر مهاجر		مهاجر پذیری و مسیر	
							به شهر	از شهر	به روستا	از روستا
بقعه	۹	۱۰۲	۲۳	-۳.۶۶	۹	۱۹	گناوه	-	-	-
گنجشکی	۱۱	۲۵	۳۸	۱/۰۵	۱۴	۱۵	گناوه	-	محمد صالحی	-
چاهک	۱۲	۲۸	۲۸	۰	۱۲	۱۴	گناوه	-	مال قائد	-
احشام احمد	۴۲	۱۱۴	۴۲	-۲.۴۷	۶	۱۶	بندر ریگ	-	-	-
کدایی	۲۸	۸۸	۳۸	-۲.۰۸	۷	۱۸	گناوه	-	-	-
بینک	۲۵	۱۲۷	۲۸	-۳.۷۱	۵	۱۷	گناوه	-	مال قائد	-
احمد حسین	۲۴	۱۸۱	۳۴	-۴.۰۹	۴	۲۰	گناوه	-	شول	-
چاه بردی	۹	۳۸۷	۶۹۹	۱.۴۹	۱۷	۲	گناوه	گناوه	-	-
گشوئی	۴	۶۸	۴۶۵	۴.۹۲	۱۸	۳	گناوه	گناوه	-	-
مال قاید	۵	۸۱۷	۴۵۶۴	۴.۳۹	۲۰	۱	گناوه	گناوه	-	-

آبادی	فاصله تا شهر گناوه	جمعیت ۱۳۵۵	جمعیت ۱۳۹۵	نرخ رشد	رتبه مهاجر فرستی	رتبه مهاجر پذیری	مهاجر فرستی و مسیر مهاجر		مهاجر پذیری و مسیر مهاجر	
							به شهر	به روستا	از شهر	از روستا
قلعه حیدر	۷	۲۰۵	۲۸۸	۰.۸۵	۱۳	۷	گناوه	مال قائد	-	-
پوزگاه	۱۵	۳۳۵	۶۲۹	۱.۵۹	۱۶	۶	گناوه	-	گناوه	-
گمارون	۱۷	۳۹۷	۲۴۱	-۱.۲۴	۳	۱۱	گناوه	-	-	-
محمد صالحی	۱۰	۱۰۸۰	۱۵۱۵	۰.۸۵	۱۰	۴	گناوه	-	گناوه	گناوه
محمدی	۵۵	۴۷۷	۴۴۴	-۰.۱۸	۸	۱۲	بندر ریگ	-	-	-
چهار روستایی	۲۵	۱۱۳۰	۲۳۶۰	۱.۸۶	۱۱	۸	گناوه، بندر ریگ،	-	-	چهارمحل چهاربرج
شول	۲۷	۱۲۵۸	۸۲۴	-۱.۰۵	۱	۱۰	گناوه	-	-	احمد حسین، اسلام آباد
کلر	۳۲	۲۹۰	۹۶	-۲.۳	۲	۱۳	گناوه	شول	-	-
گاو سفید کوچک	۱۸	۱۹	۸۶	۳.۸۵	۱۹	۹	گناوه	-	-	-
جزیره شمالی	۳۵	۵۸۴	۹۹۹	۱.۳۴	۱۵	۵	بندر ریگ،	-	-	کوهک

مأخذ: مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵ - ۱۳۹۵، یافته‌های پژوهش

چنان که داده‌ها نشان می‌دهد، تغییرات جمعیتی تغییر در رده بندی جمعیتی روستاها را نیز به دنبال داشته است. در سرشماری ۱۳۵۵، ۳۹ درصد آبادی‌ها جمعیتی کمتر از ۱۰۰ نفر، ۵۵ درصد بین ۱۰۰ تا ۱۰۰۰ نفر و ۶ درصد بیش از ۱۰۰۰ نفر داشته که در سال ۱۳۹۵ به ۴۷ درصد زیر ۱۰۰ نفر، ۴۳ درصد بین ۱۰۰ تا ۱۰۰۰ نفر و ۱۰ درصد بالای ۱۰۰۰ نفر رسیده است. تغییر در رده بندی جمعیتی تغییر در الگوی مکانی رده‌های جمعیتی را در پی داشته است. مطابق با شکل ۳، در ابتدای دوره، ۳ آبادی بالای ۱۰۰۰ نفر در شمال، مرکز و جنوب شرقی محدوده وجود داشته، که در پایان دوره، از جمعیت این آبادی‌ها کاسته شده و تنها روستای بالای ۱۰۰۰ نفر در شمال محدوده (روستای شول) نیز به زیر ۱۰۰۰ نفر رسیده، در مقابل بر تعداد روستاهای بالای ۱۰۰۰ نفر که در مجاورت شهر گناوه قرار دارند، افزوده شده است.

شکل شماره (۲) مقایسه‌ی جمعیتی روستاهای مورد مطالعه در سال‌های ۱۳۵۵ و ۱۳۹۵

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، به موازات تغییرات جمعیتی، تغییراتی در سایر متغیرهای اجتماعی نیز به وقوع پیوسته است. از جمله این تغییرات می‌توان به اختلاط قومیتی و در نتیجه کاهش انسجام اجتماعی و سرمایه اجتماعی در روستاها اشاره کرد. مطابق با نتایج اسنادی و پیمایشی این پژوهش، ساکنان فعلی شهرستان گناوه مردمانی لر تبار هستند که از سلطنت صفویه به این محدوده وارد شده، حاکمیت روستاها و شهرهای آن را عهده دار شده‌اند. مردم این سامان هنوز هم با خویشان و بستگان خود در استان‌های کهگیلویه و بویر احمد، لرستان و چهارمحال و بختیاری در رابطه و پیوند بوده، اسامی برخی از روستاهای این محدوده نیز با روستاهای استان‌های نام برده شباهت داشته، نام خانوادگی برخی طوایف هم چون حیات داوودی، قائدی، خواجه و ... نیز هم ریشه گی این اقوام را نشان می‌دهد.

آن چه مسلم است، طی دوره مورد مطالعه، ورود مهاجرانی از سراسر کشور، منجر به اختلاط قومیتی و ناهمگونی اجتماعی در این روستاها به ویژه در روستاهای مجاور شهر شده است. این مسئله در نهایت کم رنگ شدن انسجام اجتماعی و در نتیجه کاهش سرمایه اجتماعی (کاهش مشارکت روستائیان در امور عمرانی و اجتماعی و کاهش اعتماد روستائیان به یکدیگر) را به دنبال داشته که ۶۴ درصد از پرسش شوندگان به آن اذعان نموده‌اند. افزایش انواع جرم و درگیری نیز از دیگر موارد اجتماعی است، که از جمله عوامل آن، ناهمسانی قومیتی و انجام بخش عمده‌ای از فعالیت‌های مرتبط با مبادلات مرزی به

صورت غیر رسمی در سطح محدوده عنوان شده است. کاهش همیاری سنتی در زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی (برداشت گندم، خانه‌سازی و غیره) از دیگر تغییرات اجتماعی طی دهه های گذشته است که ۶۷ درصد، کمبود نیروی جوان و فعال در روستاها و گسترش روحیه مادی‌گرایی در جوانان در نتیجه مبادلات مرزی عنوان نموده‌اند.

۳-۴) تحولات اقتصادی

شناخت ساختار اقتصادی سکونتگاه های انسانی در کنار ساخت اجتماعی - فرهنگی، بخش مهمی از فرایند شناخت فضاهای سکونتگاهی و برنامه ریزی برای توسعه آن است. کارکرد اقتصادی ناحیه روستایی شهرستان گناوه، در ابتدای دوره مورد مطالعه با تکیه بر ۳۲۰۰۰ هکتار اراضی کشاورزی و باغی، ۸۷۳۵۶ هکتار مرتع و بیش از ۱۰۰ کیلومتر مرز آبی، کشاورزی مبتنی بر زراعت دیم (گندم و جو)، دامداری، صیادی، فرش بافی (بافت گبه و گلیم)، تهیه ادوات ماهیگیری و تعمیر لنج (حسینی فسائی، ۱۳۸۸، ۱۳۲۷، فرهنگ جغرافیائی ایران، ۱۳۶۵) با اشتغال ۷۰ درصد از فعالان اقتصادی (مرکز آمار ایران، ۱۳۵۵) بوده است. دقت در جمعیت شاغل در بخش کشاورزی در پایان دوره نشان می دهد، اشتغال در این بخش، به کمتر از ۳۰ درصد تقلیل یافته، در مقابل بخش خدمات با پوشش ۶۰ درصد از روستائیان، افزایش چشمگیری یافته است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). علاوه بر کاهش شاغلان در بخش کشاورزی، بررسی سطح زیر کشت ناحیه نشان می دهد، وسعت اراضی در داده های سرشماری ۴۰ سال گذشته، هر چند بین ۲۸۰۰۰ تا ۳۲۰۰۰ هکتار متغیر بوده، اما بنا به مشاهدات میدانی و اظهارات پرسش شوندگان، تقریباً در تمامی روستاها به استثنای بقعه و چاهک، سطح زیر کشت به ویژه در مجاورت روستاها کاهش یافته، در روستاهای مال قائد، قلعه قائد حیدر و ... که از سفره های آب زیر زمینی نیز برخوردار بوده اند، با بهره برداری نامطلوب (ایجاد خانه باغ، مرغداری و ...) نیز روبرو شده است. هم چنین بررسی الگوی کشت، بر شکل گیری کشت گلخانه ای به صورت محدود در زمینه گیاهان داروئی و صیفی جات (۹ واحد) دلالت داشته، علاوه بر آن، تمایل مالکان به یکپارچه ساختن اراضی کشاورزی به منظور کشت گندم (روستاهاى محمدی، گوابین) و تبدیل اراضی کشاورزی به باغی در زمینه نخلداری (محمد صالحی، چاه بردی) را نشان می دهد. ۶۵ درصد، نقش مبادلات مرزی را در این تغییرات بی تأثیر دانسته، هرچند عدم مرغوبیت اراضی کشاورزی از یک سو و بی توجهی به تولیدات روستایی در بخش صادرات را در عدم سرمایه گذاری در این بخش مؤثر می دانند.

نوع مشاغل و فعالیت های اقتصادی در سطح ناحیه هم چنین حاکی از آن است که بیش ترین سرمایه گذاری خصوصی در بخش شیلات و واحدهای دامی بوده، در مجموع ۸ مزرعه پرورش میگو، ۳۶

واحد مرغداری (مرغ گوشتی)، ۱۰ واحد پرواربندی گوساله، ۳۲ واحد دامداری (گاو شیری) و ۳۹ واحد دامداری (بز و گوسفند) در ناحیه روستایی شکل گرفته است که بنا به اظهار ۷۱ درصد از پرسش شوندگان، نقشی در کاهش بیکاری در روستاها نداشته، ضمن این که هدررفت منابع روستا را نیز در پی داشته است. این واحدها در بیش از ۶۰ درصد، متعلق به مالکان ساکن شهرها بوده و عواید حاصل از آن ها بدون هر گونه تعهدی در قبال روستای میزبان، از روستا خارج می شود. بی توجهی به مشکلات عدیده ساختاری به ویژه در زمینه آبیاری اراضی کشاورزی (عدم اختصاص آب سد چمشیر به روستاهای تحت پوشش طرح)، عدم ساخت و تجهیز اسکله صیادی (جزیره شمالی)، فقدان صنایع فرآوری و بسته بندی محصولات دریایی و ... سبب شده است تا بیکاری از پدیده های رایج در روستاهای این محدوده باشد. بنا به اظهار ۷۴ درصد از پرسش شوندگان، تأثیر مبادلات مرزی در بهبود وضعیت اقتصادی روستائیان بسیار اندک بوده است، ضمن این که ۶۵ درصد اشتغال در این فعالیت را زمینه ساز کاهش تعادل درآمد و افزایش فاصله طبقاتی در روستاها دانسته، ۵۳ درصد نیز به کاهش امنیت و ثبات شغلی در فعالیت های مبادلاتی اشاره کرده اند.

افزایش اشتغال زنان (۵۴ درصد) به ویژه در زمینه فروش اجناس و کالاهای وارداتی از دیگر تغییرات در ساختار اقتصادی ناحیه روستایی است. این امر، هر چند در بهبود وضعیت اقتصادی افراد و خانوارها تأثیر مثبت داشته است، اما به واسطه تغییر فعالیت زنان از بخش تولید (فرشبافی، صنایع دستی، دامداری و ...) که تا دهه های آغازین مطالعه، در روستاها رایج بوده، به بخش خدمات، قابل تأمل است. دقت در نوع مشاغل و وضعیت اشتغال در ناحیه روستایی بیانگر کاهش شدید فعالیت های تولیدی و رایج سنتی در روستاها و شکل گیری مشاغل جدید به ویژه در بخش خدمات آن هم به صورت محدود است. فعالیت های بخش خدمات نیز هر چند در داده های مرکز آمار، هر چند به مشاغلی چون رانندگی، مغازه داری و ... محدود شده است اما یافته های پژوهش نشان می دهد بسیاری از روستائیان در مراحل مختلف انجام و شکل گیری مبادلات مرزی، به صورت رسمی و آشکار (خرید و فروش رسمی، تخلیه و حمل بار) و غیر رسمی و پنهان (ورود غیر قانونی کالا، بخش محصولات وارداتی در کشور و ...) مشارکت داشته، به طوری که می توان گفت؛ مبادلات مرزی به دو شیوه زیر در دگرگونی ساختار اقتصادی روستاها مؤثر واقع شده است:

الف) جذب فعالان اقتصادی در مشاغل مرتبط با مبادلات مرزی: بر اساس داده های پرسش نامه، ۳۹ درصد از روستائیان به طور رسمی و مستقیم در فعالیت های مرتبط با مبادلات مرزی (۹ درصد فعالیت ملوانی، ۱۳/۷ درصد فعالیت های وابسته به ملوانی از قبیل کارگری و باربری گمرک و وانت داری، ۱۴ درصد

فروش کالای وارداتی و ۲/۳ درصد فعالیت‌های تولیدی صادراتی) اشتغال داشته، هرچند محل انجام فعالیت آن‌ها عمدتاً در شهر گناوه و کمتر در روستاهای محل سکونت بوده است (جدول ش ۳).

جدول شماره (۳) توزیع گروه‌های شغلی در ناحیه روستایی شهرستان گناوه

طبقات شغلی	کشاورزی	دامداری	فعالیت‌های وابسته به ملوانی	کارگر ساختمانی	ملوانی	کارمند	فروش کالا	خدماتی	صیادی	تولید صادراتی
فراوانی	۲۸	۲۵	۴۸	۴۰	۳۲	۳۵	۴۲	۷۱	۲۱	۸
درصد	۸	۵/۱	۱۳/۷	۱۱/۴	۹	۱۰	۱۴	۲۰/۳	۶	۲/۳

ماخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۵

مغازه داری (۱۴ درصد)، پر رونق‌ترین شغل در تجارت ملوانی است که از جمله دلایل آن، برگشت کوتاه مدت سرمایه، امکان ورود زود هنگام به بازار کار و عدم نیاز به مهارت و تخصص عنوان شده است. توزیع گروه‌های شغلی حاکی از آن است که در حالی که در روستاهای نزدیک به شهر گناوه، ملوانی (جابجایی کالا) اولویت دارد، در روستاهای دورتر، فعالیت‌های وابسته به ملوانی (تخلیه و حمل بار) اولویت داشته و فعالیت ملوانی، محدود به سفر دریایی تعدادی اندک از روستائیان در فعالیت‌های جاشویی است که عمدتاً به قصد منع ابطال کارت ملوانی یا پر کردن ایام بیکاری صورت می‌گیرد.

تحلیل جریان فضایی سرمایه در سطح ناحیه روستایی نیز حاکی از سرمایه‌گذاری روستائیان در شهر گناوه به ویژه در زمینه مبادلات مرزی شامل خرید و فروش کالای وارداتی، و فعالیت‌های وابسته به آن از قبیل خرید انبار کالا و مغازه در شهر گناوه، خرید وانت و کامیون برای حمل کالاهای وارداتی و خرید شناورهای باری در دهه‌های اخیر بوده، که دلیل اصلی آن، سوددهی بالای این نوع سرمایه‌گذاری نسبت به سایر سرمایه‌گذاری‌ها عنوان شده است (جدول ۴). در مجموع می‌توان گفت؛ گرایش شدیدی به سرمایه‌گذاری در بندر گناوه در همه‌ی روستاها نسبت به ابتدای دوره، دیده می‌شود، هر چند میزان آن، در ارتباط با سایر عوامل، متغیر است. در واقع در روستاهایی که، از منابع درآمد پایدارتری برخوردار بوده‌اند از قبیل روستای محمدی (برخورداری از اراضی قابل آبیاری) و روستای جزیره شمالی (صیادی)، هنوز هم سرمایه‌گذاری در روستا اولویت داشته، در حالی که در سایر روستاها سرمایه‌گذاری در شهر گناوه، غلبه یافته است. در مجموع چرخه سرمایه‌گذاری در روستاها شامل سرمایه‌گذاری در شهر گناوه (به‌خصوص در مبادلات مرزی) در مرتبه نخست، خرید ملک در شهرهایی چون دبی، شیراز، بوشهر در مرتبه بعد و سرمایه‌گذاری‌هایی به صورت محدود در روستاها (ایجاد مزارع و نخلستان‌های

بزرگ در روستای محمدی، دامداری و مرغداری در چهار روستایی، شول، چاه بردی) و غیره در مرتبه آخر است.

جدول شماره (۴) جریان سرمایه در ارتباط با مبادلات مرزی در روستاهای مورد مطالعه در شهرستان گناوه

روستاهای نمونه	خرید ملک در بندر گناوه	خرید شناور	خرید و فروش کالای ملوانی	خرید وانت یا کامیون	رتبه سرمایه گذاری در مبادلات مرزی	رتبه سرمایه گذاری در روستا
بقعه	۱	۰	۰	۰	۱۱	۵
گنجشکی	۱	۰	۱	۰	۱۰	۸
چاهک	۱	۰	۱	۰	۹	۷
احشام احمد	۰	۰	۱	۰	۹	۹
کدایی	۱	۰	۰	۱	۱۰	۱۰
بینک	۱	۰	۱	۱	۹	۸
احمد حسین	۲	۰	۱	۱	۸	۱۰
چاه بردی	۴	۱	۴	۲	۷	۵
گشویی	۳	۱	۳	۴	۲	۹
مال قاید	۲	۱	۴	۵	۲	۳
قلعه قاید حیدر	۳	۱	۳	۱	۱	۵
پوزگاه	۲	۰	۲	۲	۴	۶
گمارون	۳	۰	۰	۱	۶	۸
محمد صالحی	۴	۲	۴	۲	۷	۴
محمدی	۱	۰	۲	۱	۱	۲
چهار روستایی	۳	۱	۴	۲	۷	۵
شول	۲	۱	۳	۱	۳	۶
کلر	۱	۰	۱	۱	۵	۹
گاو سفید کوچک	۲	۰	۲	۱	۸	۷
جزیره شمالی	۲	۱	۱	۱	۶	۱

ماخذ: یافته های پژوهش، ۱۳۹۵

ب) نحوه ی مواجهه ی مبادلات مرزی با فعالیت های رایج در ناحیه ی روستایی: یافته ها حاکی از آن است که دوام و زوال برخی فعالیت های اقتصادی ناحیه در گرو پیوستگی یا گسستگی با مبادلات مرزی بوده است. برای مثال، فروش دام به منظور سرمایه گذاری در مبادلات مرزی، نقش عمده ای در کاهش دامداری های سنتی در روستاها داشته، عواملی چون فقدان جایگاه تولیدات لبنی در امر صادرات و اقدام تاجران به ورود مواد لبنی نیز به آن دامن زده است. در مقابل، فروش دام زنده (گوسفند) به کشورهای عربی نقش مهمی در شکل گیری دامپروری های صنعتی و نیمه صنعتی در روستاهای مستعد داشته است. همچنین، علت زوال صنایع دست ساز بومی از جمله لنج سازی سنتی را می توان به جایگزینی شناورهای فایبر گلاس وارداتی به جای لنج های دست ساز و زوال صنایع دستی بافته شده را به واردات بی رویه کالاهای مشابه ارزان قیمت نسبت

داد. مبادلات مرزی در مواردی اندک، افزایش مشاغل جدیدی از قبیل تهیه و فرآوری برخی محصولات غذایی نظیر نان و رشته محلی (چاه بردی، محمد صالحی) و رواج گردشگری (قلعه حیدر، مال قائد، جزیره شمالی) هر چند در مقیاس محلی را به دنبال داشته است. نتیجه وضعیت موجود، تغییر جریان کالا و محصول در سطح شهرستان گناوه در دهه های اخیر بوده است. جریان کالا که عمدتاً از روستاها به بندر گناوه شامل تولیدات روستایی (مواد کشاورزی و دامی) و از بندر گناوه به روستاها شامل انواع کالاهای مصرفی بوده، طی دهه های گذشته، با کاهش تولیدات روستاها، منجر به وابستگی روزافزون آن ها به شهر گناوه شده است. علاوه بر این، کاهش تولیدات روستایی، نقشی اساسی در تضعیف جایگاه روستاهای این ناحیه در امر مبادلات مرزی به ویژه در زمینه صادرات کالا داشته است. از بین کالاهای صادراتی فروش گبه و گلیم، دام زنده، مواد غذایی و ... به صورت محدود و با واسطه گری صورت پذیرفته، در حالی که تقریباً تا ابتدای دوره، بخشی از صادرات از تولیدات روستایی همین محدوده بوده است.

۴-۴) تحولات کالبدی - فضایی

بافت عمومی سکونتگاه های روستایی بیانگر شکل، فرم و الگوی حاصل از تاثیرگذاری عوامل گوناگون در عرصه روستا و نحوه ی ارتباط و کنش متقابل این عناصر و ویژگی هاست. همچنین بافت کالبدی این سکونتگاه ها نمایانگر نحوه ی نظم پذیری خانه ها و استقرار اراضی زراعی و نیز چگونگی قرار گرفتن راهها و میادین (شبکه ی معابر) در کنار یکدیگر است (سعیدی، ۱۳۷۷: ۵۲). این عامل از طریق عوامل طبیعی و مصنوعی بر استقرار مراکز جمعیتی و فعالیتی اثر گذاشته، نقش قابل توجهی در گسترش روابط و ترغیب فعالیت های اقتصادی و کارکردی سکونتگاه ها دارد. (صادقی و همکاران، ۱۳۹۷: ۳۰) بر این اساس، مهم ترین تحولات کالبدی ناحیه که تا اندازه ای متأثر از مبادلات مرزی است، در افزایش ساخت و ساز مسکونی، گسترش فیزیکی روستاها، افزایش شبکه های ارتباطی، تغییرات کاربری اراضی نمود داشته است.

مبثنی بر اسناد موجود، در تمامی روستاهای بالای ۲۰ خانوار، طی دوره مورد مطالعه، احداث خانه های جدید بالغ بر ۵۰ درصد و در روستاهای پیرامونی شهر گناوه بالغ بر ۷۰ درصد بوده است (بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، ۱۳۸۰ - ۱۳۹۵). در ابتدای دوره، الگوی گسترش سکونتگاه ها مجتمع و کانونی با بافت معابر کم عرض بوده، که در روستاهای خان نشین (مال قائد، محمدی، چهار روستائی و ...)، به قلعه و محل سکونت خان منتهی می شده، اما در پایان دوره، الگوی گسترش سکونتگاه ها، عمدتاً خطی و در حاشیه خیابان اصلی روستا صورت پذیرفته است (به استثنای ۳ روستای بقعه، چاهک، احشام احمد). در برخی روستاها همچون مال قائد، قلعه حیدر و بینک، الگوی کانونی - خطی، زمینه ساز جدایی گزینی اقوام و طوایف ساکن در روستا با مهاجران و مالکان خانه باغ ها شده، به گونه ای که خانه های مجلل با سبک معماری کشورهای عربی مجاور، در قسمت

خطی روستا و خانه های ساده و قدیمی در قسمت کانونی قرار گرفته است. هم چنین در روستاهای پیرامون شهر گناوه (پوزگاه، چهار روستایی، مال قائد، قلعه قائد حیدر) گسترش فیزیکی، به سمت محور مواصلاتی برازجان - گناوه و گناوه - دیلم که بخشی از جاده ارتباطی بوشهر - خوزستان محسوب می شود، محسوس است. احداث جاده جدید گناوه - دیلم در قسمت شمال غرب، در رونق آبادی های این محدوده مؤثر افتاده، در مقابل رکود روستاهای شمال و شمال شرق، که در مسیر عبور جاده قدیم شرکت نفت به خوزستان و کهگیلویه قرار داشته را سبب ساز شده است. این مسیر ارتباطی که به واسطه انتقال کالا از شهر گناوه به سایر شهرهای کشور به ویژه شهرهای استان خوزستان از حجم ترافیک بالایی برخوردار است، تاثیر چشمگیری بر بهره‌وری نامطلوب از اراضی روستاهای حاشیه این مسیر داشته، به تغییرات کاربری اراضی از کشاورزی و مرتعی به خدماتی (رستوران، تالار، مغازه‌های بین‌راهی و ...) دامن زده است. این مسیر هم چنان به دلیل مجاورت با دریا باعث گسترش پدیده های " دریا خواری " و " ساحل خواری " که از اصطلاحات رایج در روستاهای مال قائد، قلعه حیدر و ... است، نیز شده است. این پدیده ها به مالکیت‌های خود ساخته و سند سازی‌های جعلی در اراضی ساحلی اشاره داشته، که با احداث خانه های دوم (باغ شهری) از دهه ۸۰ ش به بعد عمومیت یافته و در تمامی روستاهای ساحلی (به جز چاهک) دیده می شود. این نوع سرمایه گذاری در روستاها علاوه بر افزایش قیمت مسکن و بورس بازی زمین، منجر به شکاف طبقاتی چشمگیری در روستاهای مجاور شهر از جمله دو روستای مال قائد و قلعه حیدر شده است به طوری که هسته اولیه و فرسوده این روستاها به ساکنان قدیمی و قسمت های تازه ساخت به مالکانی که عمدتاً از تاجران، انبارداران (کالای مرزی) و دست اندرکاران تجارت مرزی در شهر گناوه هستند، تعلق دارد.

(۵) نتیجه‌گیری

هر فضای جغرافیایی به عنوان یک واقعیت مکانی، نه تنها تحت تأثیر نیروها و روندهای درونی این نظام است، بلکه ضمناً از نیروها و روندهای بیرونی که از سایر واقعیت های مکانی - فضایی و یا غیر فضایی نشأت می گیرد (سعیدی، ۱۳۷۷: ۴) تحولات فضایی ابعاد مختلفی از جمله زیست محیطی، جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی دارد (یوسفی، ۱۳۹۷: ۷۱) ناحیه روستایی شهرستان گناوه، از جمله نواحی مرزی در کشور است که در دهه های اخیر متأثر از مبادلات مرزی، در معرض تحولاتی چشمگیر قرار گرفته است. چنان که در پژوهش حاضر نشان داده شد، این ناحیه، علی رغم محدودیت های محیطی، بیش از ۵۴ سکونتگاه شهری و روستایی را از دیرباز در خود جای داده، سطحی از توازن و تعادل را در پراکنش جمعیت، فعالیت و خدمات تا ابتدای دوره مورد مطالعه از خود به نمایش گذارده است. این روند به تدریج، با گسترش فعالیت های تجاری در چهارچوب مبادلات مرزی، به موازات مشکلات ساختاری در روستاها که منجر به بیکاری گسترده در سطح ناحیه شده، شرایطی فراهم نموده

تا از یک سو با تمرکز فعالیت های تجاری و خدماتی در شهر گناوه و ایجاد اشتغال، زمینه مهاجرت افراد و گروه های انسانی به این شهر فراهم گردد و از سوی دیگر با تخلیه جمعیتی روستاهای با مسافت بیش تر و سرمایه گذاری ساکنان این روستاها در بخش مبادلات مرزی و خدماتی در شهر گناوه، کارکرد اقتصادی روستاها که عمدتاً بر مبنای کشاورزی (زراعی، دامی و صیادی) بوده، دستخوش تغییر شود. ادامه این روند در پایان دوره، منجر به تمرکز جمعیت در شهر گناوه و چند روستای پیرامونی آن و کاهش جمعیت در سایر روستاها شده است. برآیند این وضعیت اجتماعی - اقتصادی که در گسترش ناموزون کالبدی - فضایی سکونتگاه ها تجلی یافته است در نهایت به دو شیوه منجر به تضعیف موقعیت عملکردی روستاها شده است: در شیوه نخست با مهاجرت نیروی انسانی و صاحبان سرمایه، روستاها را به مکان هایی برای تفریح، اقامت موقت و سرمایه گذاری کوتاه مدت تاجران و سرمایه داران (عمدتاً غائب از روستا) تبدیل نموده، در شیوه دوم با کاهش سهم روستاها از مشارکت فعال در نظام مبادلات مرزی، ناحیه روستایی را از اثرگذاری در کارکرد تجاری ناحیه که از جمله کارکردهای اصلی این ناحیه مرزی بوده است، باز داشته شده است. تأمل در دامنه پویای نظام مورد مطالعه، که تعیین کننده تحرک یا ایستایی و در نهایت مطلوب یا نامطلوب بودن آن است بیانگر این است که، مبادلات مرزی در شیوه کنونی خود با ایجاد مشکلات ساختاری و اخلاقی در روابط و مناسبات موجود، زمینه ساز محدودیت نقش پذیری و دامنه عملکردی روستاها شده با ایجاد تحولاتی نامطلوب در سطح ناحیه به نابرابری فضایی و توسعه ناموزون آن دامن زده است. گستره و شدت این تحولات، ضرورت سیاست ها و راهبردهای زیر را برای تعدیل نابرابری ها ایجاب می کند:

- انجام اصلاحات ساختاری و زیر بنایی در روستاها (تأمین آب کشاورزی، ساخت اسکله و لایروبی خور).
- امکان حضور و مشارکت فعال و مؤثر ساکنان ناحیه در برنامه ریزی ها و تصمیم گیری های مربوط به توسعه مناطق مرزی و ساماندهی مبادلات مرزی.
- تدوین سیاست ها و برنامه های ویژه برای حمایت و پشتیبانی از تولیدات روستایی.
- تسهیل شرایط برای ورود مؤثر روستائیان در فرایند انجام مبادلات مرزی.

۶ منابع

- اداره جغرافیایی ارتش (۱۳۶۵)، فرهنگ جغرافیایی آبادی های کشور جمهوری اسلامی ایران، جلد ۷، انتشارات اداره جغرافیایی ارتش.
- اداره کل مسکن و شهرسازی استان بوشهر (۱۳۶۸)، طرح توسعه و عمران و حوزه نفوذ شهر گناوه.
- بنیاد مسکن انقلاب اسلامی (۱۳۹۵ - ۱۳۸۰)، طرح هادی روستاهای بالای ۲۰ خانوار شهرستان گناوه.
- حسینی فسائی، میرزا حسن (۱۳۸۸) *فارسنامه ناصری*، چاپ چهارم، موسسه انتشارات امیر کبیر. تهران.
- سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان بوشهر (۱۳۸۶)، چشم انداز توسعه استان بوشهر؛ قابلیت ها و توانمندی ها،
- سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان بوشهر (۱۳۹۴)، *سیمای اقتصادی - اجتماعی استان بوشهر*.

- سازمان مسکن و شهرسازی استان بوشهر، طرح بازنگری جامع و تفصیلی شهر گناوه (۱۳۸۶).
- رحمانی فضلی، عبدالرضا، سعیدی، عباس (۱۳۹۴) پیوستگی توسعه و امنیت در مناطق مرزی جستاری در مفهوم شناسی، فصلنامه علمی پژوهشی انجمن جغرافیای ایران، سال سیزدهم، شماره ۴۷، صص ۳۳ - ۷.
- زنگنه، حسن (۱۳۸۰) جنوب ایران به روایت سفرنامه نویسان، چاپ اول، انتشارات نوید، شیراز.
- سعیدی، عباس (۱۳۷۷) مبانی جغرافیای روستایی، انتشارات سمت، چاپ اول، چاپ نوزدهم (۱۳۹۱)، تهران.
- سعیدی، عباس (۱۳۹۰) پویش ساختاری - کارکردی رویکردی نظاموار در مطالعات مکانی - فضایی، فصلنامه علمی - پژوهشی انجمن جغرافیای ایران، سال نهم، شماره ۲۹، صص ۱۶ - ۸.
- سعیدی، عباس (۱۳۹۱) پویش ساختاری - کارکردی: رویکردی بدیل در برنامه‌ریزی فضایی. فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال اول، شماره ۱، صص ۱۵ - ۲.
- سعیدی، عباس، لاوین، رضانی (۱۳۹۴) مبادلات مرزی، شبکه‌های محلی و تحول فضایی سکونتگاه‌های انسانی مورد: بخش مرکزی شهرستان بانه (کردستان)، مجله جغرافیا، فصلنامه بین‌المللی انجمن جغرافیای ایران، دوره جدید، سال سیزدهم، شماره ۴۵، صص ۵۲ - ۳۲.
- سلیمانی، محمد، افراخته، حسن، سعیدنیا، احمد، چگینی، رباب (۱۳۹۱) تحلیل پیامدهای کالبدی - فضایی ادغام هسته های روستایی در منطقه یک شهر تهران، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال دوم، شماره ۱، صص ۱۴۹ - ۱۱۵.
- صادقی، محمد علی، سعیدی، عباس، منش زاده، رحمت اله، عزیزپور، فرهاد (۱۳۹۷)، روند تحول کالبدی - فضایی روستاهای پیرامون شهر کاشان طی دوره زمانی ۱۳۵۵ - ۱۳۹۵، فصلنامه جغرافیا و آمایش شهری - منطقه ای، ش ۲۹، صص ۳۶ - ۱۹.
- فرمانداری گناوه، ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های توسعه شهرستان گناوه (۱۳۹۲)
- مرکز آمار ایران، نتایج تفصیلی سرشماری های ۱۳۵۵ و ۱۳۹۵، نشر مرکز آمار، تهران.
- مطیعی لنگرودی، سید حسن، خسروی مهر، حمیده، طورانی، علی (۱۳۹۳) اثرات روابط اقتصادی شهر و روستا بر وضعیت اجتماعی و اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی، مورد: دهستان چهل چای در شهرستان مینودشت، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال سوم، شماره ۴، صص ۴۲ - ۱۹.
- وثوقی، محمد باقر (۱۳۸۴) تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار، انتشارات سمت، تهران. ش
- وزارت بازرگانی (۱۳۷۱ - ۱۳۸۸)، آئین نامه قانون ساماندهی مبادلات مرزی، تهران.
- یوسفی، علی، ارغان، عباس، کامیابی، سعید (۱۳۹۷) سرمایه داری مستغلات و تحولات فضا در ناحیه پیرامونی شاهد شهر، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال هفتم، شماره سوم (پیاپی ۲۵)، صص ۸۶ - ۶۵.
- Baud, michiel and schendele, Willem van (1997) Toward a Comprative History of borderlands, in: Journal of World History, Volum 8, Number 2 Fall 1997, pp. 211 - 242.
- Burursink, jan (2001) The binational reality of border-crossing cities Geojournal, Vol 54, no 1, pp 7 - 11
- Jones, Phillip, n. and Wild, Trevor .1994. Opening the Frontier: Recent Spatial Impacts in the Former Inner-German Border Zone; Regional Studies, Vol. 28.3; pp 259-273.
- Jan Tuck, Sarah (2007) Socio - economic Asspects Of Commercial Ports And Wharves In Southwest England: A Grounded Theory Approach To Regional Competitiveness, University Of Plymouth [Thesis]